

Т. В. Паєнтко,
к. е. н., доцент, доцент кафедри фінансових ринків та
фінансових послуг, Національна академія ДПС України

РОЛЬ ІНСТИТУЦІОНАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ЯК МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Стаття присвячена дослідженню ролі інституціональної теорії як методології дослідження економічних процесів. Розкрито причини формування інституціональних пасток як результату ігнорування інституціональних характеристик економічної системи.

The article is devoted research of role institutional theory as methodology of research of economic processes. Reasons of forming institutional traps as the result of ignoring institutional descriptions of the economic system are exposed.

ВСТУП

В усі часи люди накладають на себе обмеження для того, щоб створити рамки своїм відносинам з іншими членами суспільства. Ці рамки створюються з різною метою — від наведення правопорядку до економії на інформаційних витратах при здійсненні обміну. Однак набагато легше описати і визначити офіційні правила, придумані суспільствами, ніж неофіційні способи, за допомогою яких люди структурують свою взаємодію. Неофіційні правила, не будучи законодавчо зафіксовані, подекуди можуть відігравати більшу роль, ніж офіційні.

Протягом всього періоду становлення і розвитку економіки незалежної України протікання економічних процесів відбувалося під впливом як формальних, так і неформальних правил, що частково пояснює неефективність окремих реформ. Розвиток глобальної фінансової кризи, поширення її на всі сфери суспільного життя також свідчить про те, що протікання економічних процесів відбувається не тільки у рамках формальних правил, тому їх дослідження вимагає використання нових підходів.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Надбаннями інституціональної теорії вже успішно користуються вітчизняні економісти [1, 4, 5] при дослідженні окремих аспектів розвитку суспільного життя. Однак

роль інституціоналізму як методологічної основи економічних досліджень залишається малодослідженою. Тому метою нашої роботи є визначення ролі інституціональної теорії як методології дослідження економічних процесів.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Свого часу невдоволеність традиційною економічною теорією, яка приділяла надто мало уваги інституціональному середовищу, в якому діють економічні агенти, призвела до виникнення нових шкіл — нової інституціональної теорії, трансакційної економіки, економічної теорії прав власності та ін. З приводу спорідненості названих течій між економістами точаться суперечності, однак наша мета не полягає у дослідженні взаємовідносин між різними інституційними течіями, тому надалі ми об'єднаємо їх під єдиною назвою "інституціоналізм". На наш погляд, саме ця теорія може слугувати методологічною основою для дослідження економічних процесів і явищ на сучасному етапі розвитку суспільства.

Кожен з представників названої течії зробив свій внесок у розвиток інституціоналізму як методології. Так, методологічний внесок А. Алчіана лежить в області моделювання поведінки фірм. У теорії фірми робиться припущення про те, що фірми максимізують прибуток, але в реальності можна помітити, що менеджери рідко коли володіють усією необхідною інформацією для хоч скільки-небудь точного розрахунку прибутку і, отже, не займаються її максимізацією. Як же бути: реальність суперечить передумовам теорії й, отже, теорія невірна? У своїй знаменитій роботі "Невизначеність, еволюція й економічна теорія" (1950) А. Алчіан пропонує іншу відповідь. Згідно з А. Алчіаном, фірми не знають точно, яка поведінка є найбільш вигідною (максимізують прибуток) і поведуться по-різному. При цьому кожна фірма придумує свій спосіб прийняття рішень, і одні фірми виявляються ближче до максимізації прибутку, ніж інші (хоча б завдяки випадковості). Подальшу роль відіграє механізм конкуренції: він витісняє усіх, хто дістає менший прибуток, і в такий спосіб автоматично виживають ті фірми, чия поведінка близька до максимізації прибутку. Таким чином, передумова максимізації прибутку може вважатися реалістичною, навіть якщо це не відповідає дійсності в якийсь момент часу.

Результати роботи А. Алчіана є актуальними і на сьогоднішній день, про що свідчить результат економічних перетворень в Україні: після розпаду народногосподарського комплексу колишнього СРСР на ринку залишилися ті фірми, які змогли швидко пристосуватися до нових правил гри. Однак моделювання поведінки економічного суб'єкта не повинно бути самоціллю дослідника. Побудова моделей доцільна і ефективна у короткостроковому періоді, однак у довгостроковому посилюється ризик виникнення випадкових зв'язків. Зважаючи на нелінійність економічних процесів, обмеження їх вузькими рамками моделей не завжди є доцільним.

Методологічний внесок В. Мітчелла полягає у збиранні статистичних даних, які згодом мали дати підґрунтя для пояснення гіпотез. Він вважав, що економіст повинен спиратися на конкретні факти як критерій правильності своїх теоретичних висновків. Саме В. Мітчеллу та його учням наука зобов'язана розгортанням описової економічної статистики, без якої як сучасна економічна наука, так і сучасні економічні установи не могли б існувати. В. Мітчеллом та його групою економістів були розроблені перші прогнози економічного зростання шляхом побудови кривих, що репрезентували середні індекси ряду найважливіших показників національного господарства. Відбулося започаткування економетрики як нової галузі економічної науки: на основі використання математичних та статистичних методів. В. Мітчелл розраховував та передбачав тривалість "ма-

лих" і "великих" циклів, "вживляючи" закономірності циклічного розвитку капіталістичної економіки. Він прагнув розробити моделі безкризового розвитку економіки шляхом передбачення відхилень у динаміці показників і запобігання таким чином спаду виробництва. На сьогоднішній день доробок В. Мітчела фактично відіграє роль фундаменту економічного прогнозування і має отримати подальший розвиток в контексті розгортання майбутніх подій у суспільстві.

Таким чином, можна зробити висновок про те, що роль методологічної основи інституціоналізм почав відігравати від початку свого зародження як нової течії економічної думки. На сьогоднішній день його роль може значно підвищитися через поглиблення кризових явищ у економіках різних країн світу, що свідчить про неадекватність домінуючих економічних доктрин.

Центральним об'єктом дослідження інституціональної теорії є інститут. Д. Норт вважає, що інститут — це певні правила гри в суспільстві, тобто придумані людьми обмеження, які направляють взаємодію людей в певне русло [2, с. 11]. В іншій своїй праці Д. Норт зауважує, що інститут — це структура, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи таким чином стимули, наряду з іншими обмеженнями (бюджетними, технологічними і т.д.) окреслюючи межі вибору, а вони, у свою чергу, задають рамки функціонування економіки і суспільства протягом того чи іншого періоду часу [3, с. 6].

Інститути як "правила гри" задають систему стимулів як позитивних так і негативних, спрямовуючи діяльність людей у певне русло. Цим вони знижують невизначеність і роблять соціальне середовище більш передбачуваним. Коли люди вірять у надійність і справедливність законів, договорів, прав власності, вони утримуються від спроб шахрайства. Такі інститути виконують свою головну роль — економію трансакційних витрат. Проте створення і підтримка загальних правил гри також потребують значних витрат — тобто інститути створюються і функціонують не безкоштовно. Однак ці витрати є виправданими, якщо вони максимально нейтралізують збитки суспільству від опортуністичної поведінки його членів.

Сучасне суспільство являє собою яскравий приклад агентських відносин, де кожний економічний суб'єкт, у тому числі і держава, може виступати як принципалом, так і агентом. Агентські стосунки встановлюються, коли якийсь довіритель (принципал) делегує якомусь агенту, зобов'язаному відповідно до формального або неформального контракту представляти інтереси довірителя в

обмін на винагороду того або іншого роду [6, с. 55].

При агентських стосунках агент зазвичай має в своєму розпорядженні більший, ніж довіритель, обсяг інформації (оскільки її придбання обходиться йому дешевше) про деталі завдань, представлених перед ним, і, зрозуміло, про свої власні дії, можливості і переваги. Інформація розподілена між довірителем і агентом асиметрично. Часто агенти, користуючись високими витратами на виконання контракту порівняно із результатами своєї діяльності, удаються до ухилення від виконання контрактних зобов'язань або опортуністичної поведінки [6, с. 56]. Ігнорування можливості опортуністичної поведінки, на наш погляд, може привести до створення неефективних інститутів, які потім призведуть до виникнення такого явища як інституційний розрив, а пізніше — петля.

Загалом інституціональному середовищу України властива неоднозначність, яка викликана різними факторами. По-перше, формування інституціонального середовища незалежної України відбувалося в умовах руйнування ідеологічного образу суспільного устрою, де обов'язкові норми і правила для всіх членів суспільства не збігалися з офіційно задекларованими. По-друге, динамічна зміна ціннісних орієнтацій суспільства, яка не припинилася і на сьогоднішній день. Вона полягає у зміні поглядів членів суспільства на роль держави, релігії, ідеології у формуванні суспільного світогляду. По-третє, наявність невизначеності, непевності у майбутньому. Там, де панує невизначеність, більшість людей випробовують різні варіанти поведінки, і можуть не дотримуватися вимог формальних інститутів. Виняток становитимуть підприємці, схильні йти на зухвалі, ризиковані експерименти, нехтуючи чинником обмеженої інформації. Таких підприємців часто називають відчайдушними авантюристами — якщо вони зазнають краху, та зате якщо вони добиваються успіху, то стають предметом захоплення і наслідування. Наслідувальна (імітаційне) поведінка дуже поширена, і може трапитися, що некомпетентні імітатори наштотвхнуться на нову формулу, яка працюватиме ще краще, ніж попередній інститут.

Формування і закріплення навіть повноцінних інститутів не означає їх довічне ефективне функціонування. Якщо хоча б один з параметрів інституту викликає стійке невдоволення членів суспільства, може виникнути інституційна катастрофа або інші прояви деформування інституціонального середовища (інституційна яма, пастка, петля, обвал) (табл. 1).

Проте навіть інституційна катастрофа не знищує всіх інститутів. Це

було б рівноцінно знищенню суспільства. Зберігаються його найбільш стійкі фрагменти, із яких потім виростає нова структура. Присутність у суспільстві стійкого ядра базових інститутів, які залишаються навіть у випадку інституційних катастроф, характеризує інституційну стійкість суспільства. До таких інститутів належать загальнолюдські цивілізаційні цінності. І чим більше суспільний устрій спирається на загальнолюдські цінності, тим він є стійкішим [1, с. 160].

Дослідження описаних вище феноменів стало можливим тільки завдяки доробку інституціональної теорії, що ще раз підкреслює важливу роль інституціоналізму як методологічного фундаменту сучасних досліджень. Далі докладніше зупинимося на інституціональних пастках, оскільки ситуацію, яка склалася в Україні на сьогоднішній день, можна охарактеризувати саме так. Найгіршою характеристикою інституціональної пастки є створення стійкої неефективної рівноваги. Прикладом може слугувати формальне економічне зростання, засноване на екстенсивних факторах; наявність корупції; боргова економіка та ін. Інституціональна пастка є стабільною, це означає, що невелике зовнішнє збурення не призведе до її руйнування.

Поява інституціональних пасток зумовлена як мінімум двома причинами. По-перше, це неузгодженість інтересів різних груп агентів. Такий ефект виникає, коли інтереси виробників домінують над перевагами і смаками споживачів, інтереси уряду не враховують інтереси населення відповідної країни та ін. По-друге, це неузгодженість короткострокових і довгострокових інтересів, що часто пов'язано з неповнотою інформації.

Найбільша небезпека інституціональних пасток полягає у тому, що, створюючи видимість рівноваги, вони перешкоджають сталому економічному зростанню у довгостроковому періоді. Це пов'язано з тим, що економічні агенти у економічних системах, на зразок української, орієнтовані на максимізацію корисності і прибутку у короткостроковому періоді. Досить часто такі цілі не можуть бути узгоджені із довгостроковими, направленними на стимулювання економічного зростання. Наприклад, бажаючи максимізувати корисність і прибуток у короткостроковому періоді, інвестор вкладає кошти у сферу, де швидкість обороту грошей більша (торгівля, фінанси), однак, для забезпечення довгострокового економічного розвитку, інвестицію краще було б спрямувати у виробничу, а ще краще — у інноваційну сферу. Однак таке рішення у короткостроковому періоді може принести не прибуток, а збитки. Якщо описана ситуація повторюється

Таблиця 1. Характеристика інституціональних деформацій

Деформація	Коротка характеристика
Інституціональна пастка	Стійкий, неефективний інститут
Інституціональний розрив	Ситуація, коли виникає розрив між взаємозалежними інститутами
Інституціональна яма	Ситуація, коли одночасно вимагаються інституціональні зміни при відсутності механізмів їх здійснення.
Інституціональна пустота	Частина інституціонального простору, де відсутні необхідні інститути
Інституціональна петля	Ситуація, коли функціонування інституту призводить не до розвитку відповідного процесу, а до його руйнування
Інституціональний обвал	Часткове руйнування інституціонального простору, що виникає внаслідок руйнування або неефективного функціонування ряду інститутів
Інституціональна катастрофа	Знищення більшої частини інститутів або відсутність ефективності їх функціонування

Джерело: складено автором

ся періодично, то члени такої економічної системи поступово потрапляють в інституціональну пастку.

Вихід з інституціональної пастки пов'язаний з високими інформаційними витратами (оскільки її виникнення супроводжується конфліктом ефективності) та трансформаційними витратами (оскільки серйозні перетворення можуть гальмуватися державою або впливовими групами людей).

У рамках теорії інституціональних змін можна розглянути принаймні два можливі виходи з інституціональної пастки: еволюційний та революційний.

1. Еволюційний, при якому умови виходу формуються "наїкономнішою" системою. Наприклад, руйнуванню інституціональної пастки може сприяти прискорення економічного зростання, системна криза і так далі. Критичний момент настає тоді, коли трансакційні витрати функціонування неефективної норми перевищать трансформаційні витрати відміни старої норми та введення нової.

2. Революційний, при якому ліквідація і заміна неефективної норми відбувається насильницьким шляхом, в результаті реформ, що передбачають зміну культурних цінностей суспільства. Якщо подібні зміни пов'язані з перерозподілом власності і зачіпають інтереси більшості соціальних груп, то реформи проходять достатньо повільно, натрапляючи на опір тих верств населення, чиї інтереси ігноруються, що неминуче приводить до різкого зростання витрат трансформації. У даному випадку успіх залежить від співвідношення засобів і готовності "йти до кінця" різних груп інтересів.

Вихід з інституціональної пастки завжди пов'язаний з певними витратами. По-перше, це витрати на вироблення і встановлення нової норми. Ці витрати пов'язані не тільки із

обгрунтуванням необхідності нової норми, пошуком необхідної інформації, розробкою певних правил, але і з подоланням опору членів суспільства, небажанням змінювати старі стереотипи. По-друге, це витрати, пов'язані з руйнуванням механізму лобювання старої норми та створення супутніх норм, без яких функціонування нової норми буде неефективним.

Аналізуючи процес розвитку української економіки, можна зробити висновок про наявність цілої системи інституціональних пасток, які сформувалися в результаті макроекономічної політики держави.

Одна з глобальних пасток макроекономічної політики — це прив'язка до стереотипу про панацею іноземних інвестицій для економічного розвитку України. Однак варто пам'ятати про те, що іноземний інвестор, у першу чергу, переслідує власні інтереси, а не інтереси реципієнта. Тому краще мобілізувати ті фінансові ресурси, які знаходяться в середині країни.

Друга глобальна інституціональна пастка — міф про всемогутність і перспективність малого бізнесу. Ми не заперечуємо необхідність стимулювання розвитку малого підприємництва, але не як стратегічної ланки економіки, а як допоміжного, обслуговуючого сектору, який виконує свою роль у розбудові сфери послуг, створенні умов для самозайнятості населення. Однак, як свідчить досвід індустріально розвинених країн, реалізація серйозних економічних проєктів відбувається завдяки крупним корпораціям.

Ще одна пастка полягає у сліпому копіюванні зарубіжного досвіду та відсутності механізмів адаптації його застосування в Україні. Як наслідок, ті інститути, які дають позитивний ефект для економіки зарубіжних країн, виявляються абсолютно неефективними, а іноді навіть і

шкідливими для економіки України. Ще одне підтвердження тому, що українська економіка — це своєрідний ланцюг інституціональних пасток — це те, що уряд сам знаходиться у пастці намагання одночасного досягнення несумісних цілей. Наприклад, намагання знизити податковий тиск і збільшити обсяг соціальних гарантій.

Глобальна фінансова криза, яка охопила і Україну, може мати два наслідки з точки зору формування інституціонального середовища. Перший — поглиблення інституціональних суперечностей та трансформація інституціональної пастки в інституціональну яму. Другий — розв'язання інституціонального конфлікту, ліквідація неефективних інститутів та створення нових. Розв'язка залежить від механізму реалізації мароекономічної політики та врахування інституціональних особливостей української економіки.

ВИСНОВКИ І ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Таким чином, інституціональна теорія володіє значним методологічним потенціалом, реалізація якого дозволить підвищити ефективність макроекономічної політики в Україні. Також застосування інституціональної теорії дозволить своєчасно виявляти конфлікти між довгостроковими і короткостроковими інтересами, що у подальшому зведе до мінімуму можливість розвитку інституціональних деформацій.

Література:

1. Гриценко А.А. Особливості інституційної архітектури українського суспільства ХХІ століття. В кн. "Економіка України: стратегія і політики довгострокового розвитку / За ред. акад. НАН України В.М. — Гейця. — К.: Ін-т економ. прогноз., Фенікс, 2003. — С.155—172.
  2. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. Пер. з англ. І. Дзюбка, К.: Основи, 2000. — 198 с.
  3. Норт Д. Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. — 1997. — № 3. — С. 6—17.
  4. Прутська О. Институционализм і проблеми економічної поведінки в перехідній економіці. — К.: Логос, 2003. — 256 с.
  5. Якубенко В.Д. Базисні інститути у трансформаційній економіці: Монографія. — К.: КНЕУ, 2004. — 252 с.
  6. Эггертсон Т. Экономическое поведение и институты / Пер. с англ. — М.: Дело, 2001. — 408 с.
  7. Williamson O. The new institutional economics: taking stock, looking ahead // Journal of economic literature. — 2000. — № 3. — P. 595—613.
- Стаття надійшла до редакції 27.04.2009 р.